

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ –
СКЛADOVA ОХОРОНИ
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

**до 100-річчя
від дня народження Б.О. Тимощука**

*Матеріали XVI науково-практичної конференції
(м. Хотин, 27 вересня 2019 р.)*

Хотин
2019

Микола Ільків, Олександр Руснак
(Чернівці)

АРХЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ЯК ОСНОВА СФРАГІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МИНУЛОГО ХОТИНЩИНИ

З-поміж численного археологічного матеріалу, виявленого на території Хотинщини, можна виділити різного роду печатки, пломби, клейма і штампи на виробах. Вони формують вагомому джерельну основу для сфрагістичних досліджень і пов'язані з широким хронологічним діапазоном – від доби Античності й до Новітнього часу.

Ключові слова: Хотинщина, археологічні дослідження, сфрагістика, печатка, клеймо, штамп, Хотинська фортеця.

Особливий пласт історичної інформації про минуле Хотинщини містять у собі сфрагістичні пам'ятки. Зародившись у XVIII ст., сфрагістика як спеціальна (допоміжна) історична дисципліна вивчає печатки та їх відтиски на різних матеріалах. Матрицями були спеціальні штемпелі різних форм і розмірів, а також геми, перстні-печатки, скарабеї тощо. Крім традиційних, найбільш відомих і поширених зараз відтисків у сфері вивчення сфрагістики також є керамічні клейма, штампи на металевих виробах, булли, свинцеві пломби [1, с. 17-24, 260-277]. Всі їх різновиди об'єднує спільне функціональне призначення – щось підтвердити, завірити: особу, повноваження, документи, якість, місце і час виготовлення продукції тощо.

На сьогодні відомо близько двох десятків печаток-матриць Хотинщини XVII-XX ст., які зберігаються переважно у приватних колекціях, а також в Чернівецькому обласному краєзнавчому музеї [16; 14]. Однак попри ці матриці та численні відтиски на різноманітних документах значний пласт сфрагістичного матеріалу походить з археологічних досліджень.

Найдавніші зразки печаток з'явилися в країнах Стародавнього Світу. Закономірно, що їх використання характерне передусім для

станових суспільств, яким були відомі писемність і державність. Однак окремі зразки об'єктів сфрагістики, переважно на різних категоріях виробів проникали й до населення «варварської периферії». Так, на території Хотинщини відомі знахідки античних амфор з клеймами-відтисками на ручках. У Жилівці зафіксовано зразок із клеймом-монограмою Херсонесу Таврійського, яке датується кінцем IV – першою третьою III ст. до н.е. і належало фабриканту Ктесію (рис. 1, 1) [2]. А на поселенні в Круглику виявлено фрагмент посудини кінця III – початку II ст. до н.е. з клеймом херсонеського астинома – посадової особи, яка контролювала керамічне виробництво [15, с. 74]. У такій тарі переважно експортували вино, а виконані керамічними штампами відтиски засвідчували якість амфор.

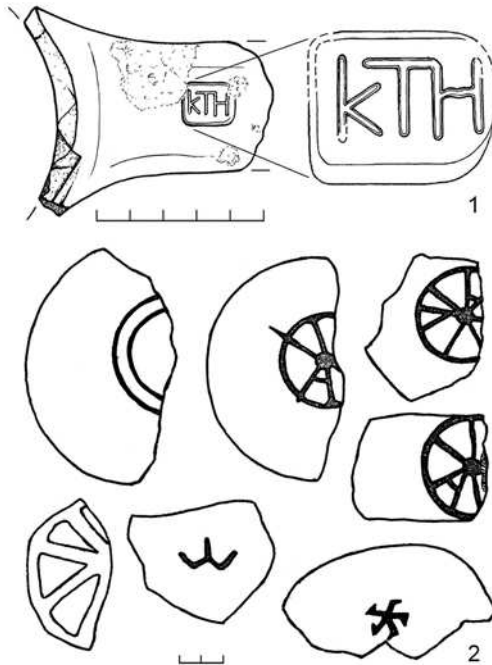

Рис. 1. Клеймо «ΚΤΗ» на ручці античної амфори з Жилівки (1; за Ільків, 2016) та гончарні клейма на денцях горщиків з Галиці (літописний Кучелмин), Дарабанів та Недобойців (2; за Пивоваров, 2000, 2006; Возний, 2009).

З другої половини V ст. н.е. на обширній території Центральної та Східної Європи, в т.ч. й Хотинщини, проживали слов'янські племена. Західніше Дністра, як повідомляють давні автори, мешкали склав'яни. На існування вагомого владного осередку в місцевого населення, з поміж іншого, вказує металева печатка (булла), знайдена неподалік Сокирян. На її аверсі зображено бюст візантійського імператора Константа II (641–668) в короні з хрестом, з державою в руці, а також помітні сліди букв. На зворотному боці – три імператорські фігури у повен зріст різної висоти, сини Константа II: Константин, Гераклій і Тиберій [17]. Печатка, датована 667/668 р., відноситься до рідкісного типу *kommerkiarios*, тобто належала державному купцю або чиновнику, який здійснював контроль над товарами і збором мит.

Впродовж кінця X – середини XIV ст. землі Хотинщини перебували у складі Київської держави, пізніше Галицького та Галицько-Волинського князівства. У XII–XIII ст. в регіоні мала місце, поширена на Русі, практика наносити клейма на денця посуду. Такі горщики походять з городищ Галиця (літописне місто Кучелмин), Недобойвці, Дарабани [13, с. 240–242]. Клейма досить різноманітні: у вигляді розділеного на сектори кола як колесо зі спицями, тамгоподібні та п'ятипроменеві знаки, вписані одне в одне кола, вдавнені квадрати (рис. 1, 2). Їх призначення остаточно не з'ясоване. Вважають, що це знаки гончарів або ж магічні символи-обереги.

З другої половини XIV ст. землі краю стали складовою нового державного утворення східніше Карпат – Землі Молдавської, де тривалий час ще продовжували існувати традиції Галицької Русі, особливо, у сфері культури і релігії. Його засновником вважається Богдан I, який у 1365 р. добився незалежності від Угорського королівства. Важливо, що саме на городищі в с. Зелена Липа на Хотинщині виявлено круглу свинцеву печатку-матрицю цього господаря, в полі якої стилізовано зображена геральдична п'ятипелюсткова троянда, а по периметру латинським маюскулом виконано легенду: +SGI•BOG[D]ANI•WEWOD: («Печатка воєводи Богдана»). Це найдавніше із відомих на сьогодні свідчень державно-династичного герботворення Молдавського князівства [7].

З цієї ж пам'ятки, також околиць с. Зелена Липа, походять дві свинцеві привісні торговельні пломби середини XIV ст. фламанд-

ського міста Турне. На їх площинах зображені вежа з воротами та лілія, тобто герб міста і символ його підпорядкування Франції [7, с. 136-138; 8]. Такими митними або текстильними пломбами, які слугували символами якості, опечатували рулони сукна. Вони вказують на регіональну торгівлю й шлях вздовж Дністра, яким в останній третині XIV – на початку XV ст. транспортувалися тканини через Краків, Львів, Володимир на Волині, Галич на південь до Білгорода, Криму та Золотої Орди.

Завдяки печаткам-відтискам XIV-XV ст. дізнаємося про гербовані роди в Молдавському князівстві, дві третини з яких на той час були руського походження. Зокрема, заслуговує окремої уваги, потужний радний рід Хотинських. Відомі печатки із зображенням гербів різних панів та сановників, наприклад, Івана Могиловича, пана з Худинця, старости Хотинського (1545-1550) і великого канцлера (1554-1563) від 1547 р. [10; 12, с. 168-169, 178].

Рис. 2. Перстні-печатки з Перебиківського скарбу (фонди ЧКМ)

З подіями Хотинської битви 1621 р. пов'язаний, ймовірно, монетно-речовий скарб із Перебиківців. Він містив понад тисячу предметів, у т.ч. грошові номінали Речі Посполитої, Німеччини, Пруссії, Угорщини середини XVI – початку XVII ст., а також різноманітні прикраси [9, с. 94-96]. На щитках двох срібних перстнів-печаток нанесено зображення повернутих праворуч птахів з піднятим вгору крилами і «зернинами» у дзьобі (рис. 2). Це, очевидно, галка – давній символ-герб Галичини, який трапляється на хоругвах і печатках XIV-XVII ст., в т.ч. нерідко на перстнях-печатках. Спершу її зображення відігравало роль не особистого чи династичного, а державного герба, що може вказувати на урядовий характер печаток. Схоже зображення на печатках молдавських радних панів відоме уже з другої половини XIV ст. [11, с. 7, 15, 23, мал. LXIV]. Таким чином, перстні-печатки вказують на те, що власником скарбу був знатний виходець з Галичини або ж місцевий пан руського походження.

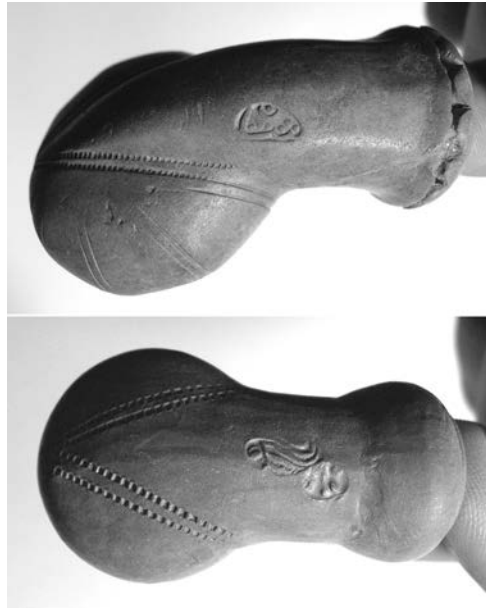
Топонім «Хотин» також знайшов відображення на бронзовій печатці XVII ст., знайденій між селами Дністрівка та Комарів. Її овальний щиток містить арабографічний напис, який перекладається як: «(аль-) Цараджи (тобто з області Цара) Люфт Іляхі Хочін (тобто Хотин)» (рис. 3). Назву Хотина відображено у польській мовній традиції – «Хочін», а Люфт Іляхі є арабським чоловічим іменем, яке означає «милість Божа». «Цараджи» вказує на походження господаря печатки з Цара де Сус – Верхньої Молдавії, до якої входив і Хотинський округ. У соціально-економічному відношенні власник печатки був, ймовірно, торговцем, а в етнічному – з польських татар-липок [6].

Остерігаючись Росії та Польщі, турецький уряд у 1713-1715 рр. вдався до зміцнення своїх північних кордонів. Для цього Хотинська волость була виведена з-під юрисдикції Молдавського князівства, а на її основі сформована нова адміністративно-територіальна одиниця у складі Осаяної Порти – Хотинська нахіє чи райя. Центром нової округи залишався Хотин, де було зведено могутню полігональну фортецю з bastіонами. На території міста й особливо укріплень виявлено значну кількість керамічних люльок XVIII ст. із вдавленими клеймами у формі круга, овалу чи сегмента, інколи по

2-3 на одному екземплярі (рис. 4). На них трапляються зображення птахів, розеток, але найчастіше – арабське письмо (рис. 5).

*Рис. 3. Бронзова
печатка Люфт
Іляхі з Хотина*

*Рис. 4. Клейма на турецьких
керамічних люльках
з Хотинської фортеці*

Рис. 5. Зразки клейм на керамічних люльках

Розшифровано окремі імена та прізвиська: Осман, Рюстемі, Вегмі, Син Хурмана (Хурман-оглу), а також Умілець і Гладкий (Шишман). Клейма були власними торговими марками люлькарів і гарантували якість виробів, частина з яких походить із майстерень Константинополя [5].

Характерні клейма і для зброї того часу, в т.ч. боеприпасів. Біля решток давнього колодязя в Хотинській фортеці трапилася чавунна бомба з двома клеймами у вигляді розпущених тюльпанів (рис. 6). Ця квітка стала символом цілого періоду в історії Османської імперії, який і отримав назву «епохи тюльпанів». За правління султана Ахмеда III протягом 1718-1730 рр. стилізоване зображення рослини часто наносили на посуд, тканини, пічні кахлі.

Рис. 6. Чавунна бомба XVIII ст.

У результаті російсько-австрійсько-турецької війни 1787-1791 рр. цісарська армія під командуванням Й. Кобурга окупувала регіон, на землях якого було створено «Хотинську марку» у складі Буковинського округу. Складна зовнішньополітична ситуація не дозволила надовго втримати приєднану територію, куди в 1793 р. повернулася турецька адміністрація. Саме з цим короткотривалим періодом австрійського панування пов'язана знахідка в Хотинській фортеці пляшки із кам'яної кераміки. Відтиснуте по сирій поверхні кругле клеймо (рис. 7) вказує, що в ній була всесвітньо відома зель-

терська вода з природною мінералізацією, видобута в князівстві Трір (сучасна Німеччина) [3]. З XVIII ст. вона стала популярним напоєм, який вважався також хорошими ліками від багатьох недуг, експортувався у герметичній тарі в різні країни Європи, Америку, Африку, Південну Азію. В корисливих цілях інші виробники нерідко підробляли штампелі або ж намагалися подати стилістично схожу емблематику.

*Рис. 7. Клеймо на пляшці із кам'яної кераміки
(Хотинська фортеця)*

Під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Хотинщину захопили російські частини. Після Бухарестського мирного договору вона, уже як повіт, стала складовою Бессарабської області (пізніше губернії) Російської імперії. Окрім печаток, сфрагістичні пам'ятки цього періоду представлені керамічними клеймами, штампам на металевих виробх і пломбами. Так, на території Хотинської фортеці знайдено цеглини із відтисками «ХОТ...» або «Х.» (скорочення

назви міста, очевидно) та часу продукування – переважно 40-і рр. XIX ст. Керамічне виробництво у Хотині, судячи з даних сфрагістики, не обмежувалося лише цеглою. На кількох люльках кирилицею витиснуто назву міста, що дозволяє говорити й про цю галузь.

Особливої точності та достовірності вимагала ювелірна й аптечна справа. Наприклад, на внутрішній площині трьох перстнів-каблучок із Хотинської фортеці вибиті малого розміру штампи з літерами і цифрами. Показово, що два вироби були виготовлені із звичайної бронзи, але все одно засвідчувалися майстрами. Серед руїн мечеті валіде-султан виявлено також бронзову гирьку до терезів у вигляді мілкої конічної чаші. На її денці із внутрішнього боку нанесено зовсім мініатюрне клеймо з роком – «1828».

До російського періоду в історії регіону та міста відносяться також знахідки свинцевих plomb, виявлених на території Хотинської фортеці, особливо у замку. Основою для таких plomb слугував листовий свинець у вигляді з'єднаних смужкою-бандероллю двох круглих пластин діаметром до 3 см. Одна з них мала посередині отвір, а інша – конічний стержень. Ним проколювали край тканини, а потім, зігнувши смужку, затискали спеціальними плоскогубцями із штемпелями через отвір іншого диска. На більшості plomb проглядається двоголовий орел – герб Російської імперії, відтиски цілих цифр і дробів, а також повні чи скорочені назви населених пунктів: Санкт-Петербурга, Москви, Сибірська (сучасний Ульяновськ). Крім текстилю інколи могли маркувати й інші товари, але переважно військового призначення, на що вказують згадки у легендах інтендантських складів. Важливу інформацію надають дати – 20-80-і роки XIX ст. Тобто постачання не припинялося, навіть коли фортеця втратила свій воєнний статус у 1856 р.

Додаткову інформацію про торгівлю і постачання, а також смакові вподобання гарнізону Хотинської фортеці та мешканців міста надають клейма на пивних скляних пляшках. Клеймо на дні вказувало виробника скляної тари, зокрема: «ДБЗ» – «Донецкий бутылочный завод», «КК» – склянозавод Керковіус и Ко, заснований у 1894 р. в м. Рига Ліфляндської губернії. Майже завжди зазначався об'єм у вигляді дробу – «1/20», тобто 1/20 відра чи «бутылка»

(близько 0,6 л). На боковині пляшок присутні натомість клейма пивоварних заводів: В. І. Дівішека в Зінькові Подільської губернії (заснований у 1888-1891 рр.), Л. Г. Кляве в Проскурові (сучасне м. Хмельницький); Кам'янець-Подільського пивоварного заводу Е. Юнія; Колпакчі в Хотині й ін. [4].

Спроби українських властей у Києві поширити контроль над Хотинщиною не увінчалися успіхом, після чого всі землі до Дністра окупувала Румунія. Крім власне печаток цього часу, цікаві з точки зору сфрагістики й окремі клейма на різних виробках. Як от, знайдена в Хотині люлька австро-угорського зразка, виготовлена на фабриці Парча в Терезінфельді. На її поверхню нанесено два клейма: герб на щиті й напис «S.SEILER». Зігмунд Сайлер, власник віденської торгової компанії, в 1921 р. викупив цю фабрику, яка працювала до 1935 р.

Таким чином, перелічені в контексті минулого Хотинщини, археологічні матеріали формують вагому групу для сфрагістичних досліджень. Як допоміжні історичні джерела вони корисні для вивчення доби Античності, Середніх віків, Нового і навіть Новітнього часу.

Джерела та література:

1. Гавриленко В. Шлях до сфрагістики. – Київ-Львів, 2014.
2. Ільків М. Клеймо на ручці античної амфори із Верхнього Попруття // Археологія & Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 88-91.
3. Ільків М., Грига В. Посудина з кам'яної кераміки з Хотинської фортеці // *Per aspera ad astra: до 100-літнього ювілею відомого археолога Бориса Тимошука*. – Чернівці, 2019. – С. 57-59.
4. Ільків М.В., Калініченко В.А., Пивоваров С.В. Скляні вироби з розкопок Руської брами Хотинської фортеці у 2017 р. // *Дослідження, охорона та популяризація об'єктів культурної спадщини*. – Кам'янець-Подільський, 2018. – С. 91-95.
5. Мисько Ю., Галенко О. Клейма на турецьких люльках з Хотинської фортеці // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. – 2010. – Вип. 19. – С. 455-460.

6. Мисько Ю., Французов С. Турецька печатка з Хотинщини (попереднє повідомлення) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2015. – Вип. 24. – С. 568-570.
7. Михайлина Л., Однороженко О., Пивоваров С. Печатка воєводи Богдана. Сфрагістичні знахідки з городища XIV ст. в с. Зелена Липа та їх значення для вивчення історії формування державної геральдики Молдавського господарства // Сфрагістичний щорічник. – 2013. – Вип. IV. – С. 119-142.
8. Мордовін М., Прохненко І. Товарна текстильна плomba міста Турне з околиць с. Зелена Липа // Археологія Буковини: здобутки та перспективи. – Чернівці, 2018. – С. 55-58.
9. Огуй О. Монетні знахідки на Буковині. Системно-квантитативне зіставлення. – Чернівці, 2008.
10. Однороженко О. Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV – XVI ст. – Харків, 2008.
11. Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII-XVI ст. – Харків, 2009.
12. Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього модерну: структура та влада. – К., 2011.
13. Пивоваров С. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту і Середнього Дністра. – Чернівці, 2006.
14. Руснак О., Головльов М., Задорожнюк А., Ільків М. Печатки Хотинщини: штрихи до каталогізації // *Per aspera ad astra*: до 100-літнього ювілею відомого археолога Бориса Тимошука. – Чернівці, 2019. – С. 57-59.
15. Тимошук Б.А., Винокур И.С. Памятники эпохи полей погребений на Буковине // Краткие сообщения Института археологии. – 1962. – Вып. 90. – С. 73-76.
16. Rusnak O., Ilkiv M., Holovlov M. New seal of district chief: to the centenary of Ukrainian authority in Khotyn region // Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія. – 2018. – № 2. – С. 38-49.
17. Wassiliou-Seibt A.-K. A kommerkiarios seal from the last year of Constans II's reign (667/68) found in the Upper Dniester region // *Byzantine and Rus' seals*. – Kyiv, 2015. – P. 37-41.